

ISSN 1303-3387

9 771303 338008

Kutadgubilig

FELSEFE - BİLİM ARAŞTIRMALARI

37

MART 2018

İNSAN OLMAK:
DİL VE BİLİNCİN EŞKÖKENLİĞİNE DAİR BİR ANALİZ VE
ARAŞTIRMA

Engin Yurt*

BEING HUMAN:
AN ANALYSIS AND RESEARCH ON CO-ORIGINALITY OF
LANGUAGE AND CONSCIOUSNESS

ÖZ

Bu makalede en temelde dil ve bilincin eşkökenli olup olmadığı araştırılmıştır. Özellikle antropoloji, biyoloji, evrimsel linguistik ve evrimsel psikoloji gibi alanlarda ilgi gören bu dilin ve bilincin kökeni sorunu burada felsefi bir açıdan ele alınmaya çalışılmıştır. Dil ve bilincin ilişkisine dair kabul gören ama birbirleriyle belli açılardan çelişen teoriler ortaya koyularak bu çelişkinin ötesinde dil ve bilincin kökenine dair bir düşünme denenmiştir. Piaget, Vygotsky, Chomsky, Whorf gibi isimlerin temsil ettiği farklı yaklaşımları da gözeterek, dil ve bilincin birincil olarak tarihsel değil ama felsefi bir eşkökene sahip olmasının anlamının ne olabileceği üzerine bir soruşturma yapılmıştır. Bu soruşturma ile bu köken sorununa yönelik derleyici bir bakış açısının sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil, Bilinç, Köken, Eşköken, İnsan, Linguistik, Düşünme.

ABSTRACT

In this article, it has been searched if the language and consciousness have a co-origin or not. This origin of language and consciousness problem which draws interest in areas especially like anthropology, biology and evolutionary linguistics and evolutionary psychology is tried to be handled from a philosophical

* Dr., engyu88@gmail.com. Yazı geliş tarihi: 28.02.2018; kabul tarihi: 19.03.2018.

point of view. By presenting the theories about the relation between language and consciousness, theories that are well-accepted but contradicted to another from certain aspects, a thinking -which tries to go beyond this contradiction- about the origin of language and consciousness has been attempted. With paying regard to different approaches represented by names like Piaget, Vygotsky, Chomsky, Whorf, an investigation has been made about what the meaning of language and consciousness having a not historical but elementarily philosophical co-origin can mean. It has been aimed to present a compiling point of view with this investigation.

Keywords: Language, Consciousness, Origin, Co-origin, Human, Linguistics, Thinking.

...

*Der Mensch ist nur Mensch durch Sprache;
um aber die Sprache zu erfinden, müßte er schon Mensch sein.¹*

Wilhelm von Humboldt yukarıda alıntılanan bu ünlü cümlesini 20 Haziran 1820 yılında Berlin Akademisi'ne yaptığı bir konuşmada dile getirmişti. O, bu cümleyi dile getirmeden önce olduğu gibi dile getirdikten sonra da "dil" denilen şeyin insanın insan olmasındaki rolü farklı düşünürlerin birçok kez üzerine düşündüğü ve tartıştığı bir konuydu. Özellikle *düşünme*, *dil* ve *bilinç* başlıkları altında ele alındığında insanın evrimsel ve zihinsel olarak şu an olduğu noktaya gelebilmesi ve nasıl geldiği Humboldt'un döneminde olduğu gibi birçok farklı dönemde ilgi duyulan gizemlerin içinde yer almıştır. Bu gizem, bugün için bile geçerlidir. Söz konusu özellikle insanın düşünme yetisinin ve dilin *kökenin*, dilin evrimsel oluşum ve gelişim sürecinde oldukça karanlıkta kalan en baştaki kısımları olduğunda, merak ve ilgili araştırmalar daha da sıklaşır.

Dilin kökenine dair evrimsel ve felsefi bir çalışma ne kadar bilimsel, rasyonel, mantıksal, tutarlı, makul, akla yatkın olursa olsun bir noktadan sonra spekülasyon (kelimenin hem negatif hem pozitif anlamında), teorik ve kurgusal olmaya düşmekten kaçamaz. Ancak burada ilginç bir durum vardır. Dilin, bilincin ya da düşünmenin *kökeni*; dil, düşünme ve bilinç ile ilgilenenlerin çoğunluğunun temel olarak ilgi gösterdiği bir konudur. Bu hem bir şanssızlıktır hem de bir şanstır. Şanstır; çünkü birçok farklı düşünür tarafından birçok farklı açıyla ele alınan *dil* ve *bilincin kökeni* hakkında, bugün insanlık başka herhangi bir şeye dair olabileceğinden çok daha fazla bilgiye ve

¹ [İnsan ancak dil aracılığıyla insandır; ancak dili keşfetmesi için, çoktan insan olmuş olmalıdır] Wilhelm von Humboldt, *Schriften zur Sprachphilosophie*, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963), 11.

yorumlamaya sahip gibidir neredeyse. Ancak bu konu hakkında araştırmalar yapmış ve kafa yormuş herhangi biri de kabul edecektir ki, bu şans çoğu durumda bir şanssızlığa da dönüşür. Zira şu an insanlığın elinde, dilin ve bilincin evrimsel gelişimi ve kökeni konusunda, birbiriyle zaman zaman paralellik gösterse de çoğu kilit noktada uyuşmayan, birbirinden farklı onlarca sayıda teori ve spekülasyon yığını vardır. Bazen öyle gelir ki sanki bu yığın ne kadar büyürse insanın düşünmesinin, dilin ya da bilincin oluşmasının kökenine ulaşılması bir o kadar zorlaşacaktır.

Şimdi şunun daha baştan belirtilmesi lazım ki, bu çalışma herhangi bir şekilde bu söz konusu olan yığına bir düzenleme getirme amacı ve iddiası taşımaz. Burada yapılması amaçlanan şey, en basit hâliyle, dilin ve bilincin oluşumu ve gelişimine dair farklı teori ve görüşler üzerinden dil ve bilincin eşkökenliğine yönelik felsefi bir düşünme denemesi yapmak. Elbette burada, felsefe ve kültür tarihinde bu konuyla ilgili ortaya koyulmuş tüm görüşlerin kapsanması olanaksızdır. Ancak yine de bu iki ögenin [dil ve bilinç] evrimsel gelişimi ve kökeni [ya da kökenleri] üzerine birleştirici bir karakteristik olarak bir üst kategori başlığı oluşturabilecek belli yaklaşım ve anlayışların [ilerleyen kısımlarda görülecek ki aslında birbirine zıt iki temel gelenek oluşmuştur bu yaklaşım ve anlayışları içine alan] kısa bir incelenmesi ve yorumlanması denenecektir. En temelde, makalenin kendine dert ettiği sorular şöyledir: “dil ve bilincin kökenine ya da kökenlerine dair tüm bu teoriler, görüşler, hipotezlerden sonra en son raddede entelektüel dünya bu konuda ne durumda?”, “Dil ve bilincin kökenine dair tüm bu araştırmalar, incelemeler, soruşturmalardan sonra dilin ve bilincin kökenine dair hâlâ sorunlu, eksik kalmış, düşünülmemiş olan ne var?” Bu ve bu türden sorular eşliğinde, dil ve bilincin eşkökenliğine dair bir düşünme gerçekleştirmek. Dilin ve bilincin kökenini tekrar bir baştan düşünmek.

Buradaki ilk sorun; belki de *sorunun* kendisinin iyice tanınmamasından, duyulmamasından, aslında neyi sorduğunun tam olarak belli olmamasıyla ilgilidir. Sonuçta *Dilin kökeni nedir?*² sorusunun aslında neyi kastettiğini kim gerçekten tam anlamıyla bilebilir ki! Bu anlamda, en genel olarak buradaki sorunun ne olduğunun ortaya koyulması şimdi atılacak ilk adım olarak durur.

Dil evrimini araştırıp tartışmayla geçen yirmi yıldan sonra, birçok farklı araştırmacının insan dili konusunda geçerli kavrayışlara ulaştığı sonucuna vardım, bazıları gerçekten de çok kişiyi etkilemiş olsa da, hiçbir araştırmacı ya da disiplin, bu karmaşık sistemin yeterli derecede kapsamlı bir genel açıklamasını başaramadı. Hepimiz hâlâ dil filini karanlıkta keşfediyoruz, sadece kısmi anlayışlarımız ile; ve her bir disiplin, aranmakta olan daha zengin tanımlamada ve anlayışta kendi yerine sahip olacaktır. Perspektiflerin çeşitliliği sersemletici olabilir. Linguist Noam Chomsky, dilin biyolojisinde merkez olarak büyük ölçüde soyut bir sentaks çekirdeği görürken, psikolog Michael Tomasello, bunu ortak anlamların insani yetisinde bulur ve konuşma bilimcisi Philip Lieberman bunu konuşmanın

² Bu konuyla ilgili açıklayıcı bir giriş için bkz. T. Hewitt Key, *Language: It's Origin and Development*, George Bell and Sons, Londra, 1874, 1-26.

motor kontrolünde görür. Bilgisayar bilimcisi Luc Steels, anlamın geniş ölçüde sosyal, algısal ve motor bir temelden ortaya çıktığını tasavvur ederken; psikolog Ellen Markman semantikte dilin kazanımı için “olası anlamlar” üzerindeki detaylı sınırlamaların kritik olduğunu savunur. Nörobilimci Terrence Deacon, sembolik düşünme için sinirsel temeli, insanların aşırı-gelişmiş prefrontal kortekste ararken, çalışma arkadaşı Michael Arbib bunu başka bir yerde bulur, maymunlarla paylaştığımız ayna nöronlarda. Birçok araştırmacı, insan dilinin evriminin bir çeşit orta evre, bir “protodil” içerdiği konusunda hemfikir iken, linguist Derek Bickerton, bu sistemin bireysel kelimeleri içerdiğini, tıpkı iki yaşındaki bir çocukta olduğu gibi, savunur. Antropolog Gordon Hewes, dilin, yüz ve eller ile jestlerle dolu bir şekilde taşındığını savunurken Charles Darwin protodil’in şarkımsı tabirler ile ifade edildiğini savundu. Linguist Allison Wray, sesler ve anlamlar arasındaki bağın ilkin bütünsel olduğunu savunurken, çalışma arkadaşı Maggie Tallerman bunu kaçınılmaz derecede ayrı ve birleşimsel görür. Dili adapte olan bir şey kılan seçici baskılara döndüğümüzde, linguist Ray Jackendoff ve Steven Pinker sıradan doğal seleksiyondan bahseder, evrimsel psikolog Geoffrey Miller cinsel seleksiyonu savunur ve ben akraba seleksiyonunun çok önemli bir rol oynadığını savunuyorum. Araştırmacılar, dilin; ilk olarak diğerleriyle iletişim kurmadaki rolü için mi yoksa başta seçici avantajı sağlayan düşünceyi inşa etmesindeki rolü için mi evrildiği konusunda bile ayrılmış gözükmüyorlar. Diğer hayvanlardaki iletişim ve dil arasındaki süreksizliği vurgulayarak, bazı araştırmacılar, evrimsel sıçramaların çok önemli bir role sahip olduğunu düşünürken, diğerleri insanlar ve diğer türler arasındaki yavaş yavaş gerçekleşen evrimsel sürekliliği ve değişimi vurgular. Tüm bu meseleler ve daha birçoğu hakkında çok gürültülü bir şekilde onlarca yıl boyunca tartışılmaktadır, çoğu kez bir çözüm belirtisi olmaksızın.³

Buradaki asıl mesele, dilin doğası ve kökenine dair görüşlerin bazılarının diğerlerinden daha doğru ya da daha yanlış olması (en azından alıntıda bahsi geçen tüm yazarların eserlerine göz atıldığında, birbirine zıt şeyler söyleyenlerin bile, savundukları görüşü temellendirmelerinin ve gerekçelendirmelerinin kusursuz olduğu görülür) ya da her düşünür ve araştırmacının bu konuya kendi araştırma alanlarından doğru yaklaşması değildir. Hayır, bundan çok daha büyük bir mesele vardır. O kadar büyük bir mesele ki “karanlıkta el yordamıyla tanınmaya çalışılan fil” benzetmesi olabilecek en optimist yaklaşım olarak kalır bu durumun karşısında. Söz konusu dilin yapısı, gelişimi olduğunda elbette ortada az da olsa bir şeyler vardır. Çünkü ortada incelenecek, bakabilecek, ele alınabilecek bir öge, bir şey mevcuttur. Dil. Ancak söz konusu olan *dilin kökeni* ise, ortada elle tanınmaya çalışılacak bir fil yoktur. Çünkü ortada aslında hiçbir şey yoktur. En azından ortadaki sahnenin yarısında hiçbir şey, yani bir dil yoktur. *Dilin kökeni* ifadesi belki yanlış da olsa böyle düşünülmesi, şöyle bir akılda canlandırmaya yönlendirir düşüneni. Ortada bulunan bir sahne var, bu sahnede dil diye bir şey yok. Daha sonra bir şey oluyor bir an, ve artık dil var. İşte bu dilin olmaması ile dilin olması durumları arasındaki farka odaklanılırsa, dilin kökeni orada ya da oraya yakın bir yerde görülecektir. *Dilin kökeni* ifadesi bu anlamda sanki bir bebeğin ya da çocuğun ilk kelimesini, ilk sözünü söylemesi anı ile garip bir para-

³ W. Tecumseh Fitch, *The Evolution of Language*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 2-3.

lellik, benzerlik içinde düşünülür. Bir an önce herhangi bir kelime, söz söyleyemeyen çocuk, bir an sonra ilk kelimesini söylemiştir artık. Bir an önce ortada dil yokken, bir an sonra ortada dil vardır. Bu bir an önce ile bir an sonra arasındaki fark olarak dil. Peki, *dilin kökeni* hep böyle mi düşünülür? Dili ve dilin kökenini başka bir şekilde düşünmenin olanağı var mıdır?

Bu yazı, bu “başka bir şekilde”yi en azından denemeyi amaçlar. Peki, bu yazının şu an yöneldiği şey nedir? Bu sorunun cevabı şu an için “dil”dir. *Ancak, buradaki anlamıyla, asla bilinçten ayrı ele alınamayacak bir şekilde dildir.* Dilin olduğu her yerde ve her anda bir şekilde herhangi bir formda mutlaka bir bilincin de olduğu görüşüne duyulan yakınlık ile. Dil ve bilincin eşkökenliği görüşü ile. Tıpkı bilincin orada mevcut olmasının her bir anında dilin hemen orada çok ama çok yakınlarda bir yerde mevcut olması gibi.

Burada *dil* ile kastedilenin, sadece hayvanların karşılıklı iletişiminin bir üst ve geliştirilmiş modeli olarak sözsözsel-iletişimsel bir sistem değil, ancak daha spesifik bir anlamda bir *var oluş hâli* ya da bir tür *olma hâli* olduğu düşünüldüğünde dil ve bilinç sadece eş bir kökene sahip olması bağlamında değil ama aynı zamanda insanın insan olması bağlamında da bir tür varoluşsal korelasyona sahiptir.

Bir diğer taraftan, bilinç ise, ilk sözlerin doğumu ile insanda uyanır; onun karakteri, tamamen bu sözlerin anlamı ile şekillenir ve boyutu da, sözlerde ifade edilenin toplamından daha büyük değildir. Konuşma ve bilinç birbirinden ayrı düşünülebilir değildir; Biri, diğerinin yanında, onunla birlikte olmadan ve onun yükselişinden doğru olmadan asla doğamazdı; bu yüzden biri diğerinin birebir imgesidir.⁴

Dil ile bilinci böyle birbirleri ile iç içe geçmiş bir şekilde düşünmenin, elbette ki sorunlu yanları vardır. Zira bireyler ölçeğinde ele alındığında dil ile bilinç her zaman eş zamanlı olarak gelişmeyebilir, dilsel olanın orada olmasına rağmen, bilinçte bunun bir etkisinin, izinin, damgasının olmadığı durumlar olabilir.

Piaget, okul dönemindeki çocukların zihinlerindeki kavramların temel olarak; şeyler arasındaki ilişkileri düşünce dolu olmayan, spontane bir şekilde doğru olarak ele alsalar da, bu ilişkilerin farkındalığının eksikliği ile işaretlendiği göstermiştir. Piaget yedi, sekiz yaşlarındaki çocuklara “çünkü” kelimesinin “yarın okula gitmeyeceğim çünkü hastayım” cümlesindeki anlamını sordu. Çocukların çoğu “onun hasta olduğu anlamına gelir” şeklinde cevapladı, bir kısmı ise “okula gitmeyeceği anlamına gelir” diye cevapladı. Çocuk; sorunun hastalık ve okulun olmaması şeklinde ayrı olgulara değil ama aralarındaki ilişkiye gönderme yaptığının farkına varma yetisine sahip değildir. Yine de, kesinlikle cümlenin anlamını idrak eder. Spontane bir şekilde, çünkü ifadesini doğru kullanır, ama onu nasıl kasten kullanacağını bilmez. Bu yüzden “Adam bisikletinden düştü, çünkü...” cümlesine doğru bir son getiremez. Sıklıkla, bir sonuçla sebebin yerini değiştirir (“çünkü kolunu kırdı”). Çocuğun düşüncesi kasıtlı ve kendisinin bilincinde değildir.⁵

⁴ W. H. J. Bleek, *On the Origin of Language*, çev. Thomas Davidson, L.W. Schmidt, New York, 1869, 56.

⁵ L. S. Vygotsky, *Thought and Language*, çev. Alex Kozulin, The MIT Press, Massachusetts 1986, 162-163.

Görüldüğü üzere, dil ve bilinç her zaman birbiriyle eksiksiz şekilde örtüşmez, eğer bilinç şeylere dair bir farkındalık yetisi olarak ve bu yetinin kendini ne oranda gerçekleştirdiği açısından düşünülürse. Elbette Piaget'nin seçtiği kelime önemlidir zira bir bağlaç olarak “çünkü” teriminin işlevini ve anlamını öğrenmek, sözlükteki herhangi bir ismin ya da sıfatın anlamını kavramaktan biraz daha farklıdır. Ancak yine de bu alıntı değerlidir çünkü söz konusu “kelime” olduğunda bilincin durumunun ne olabileceğine dair bir açıklama sunar ve dikkati buna çeker. Başka bir bağlamda şimdi bu iki öge arasındaki ilişki şöyle sorunsallaştırılabilir. Dilin bir ögesi olarak bir kelimenin varlığının bilinç için anlamı, işlevi nedir? Ya da daha açık bir şekilde sorulacak olunursa: Bir kelimenin varlığının; o kelimenin ait olduğu fenomenin deneyimlenmesinde bir rolü, etkisi var mıdır?

Bir örnek üzerinden gidilsin bir süre. Mesela “karanlık”. Karanlık kelimesinin anlamının çocuk tarafından bilinmesinin çocuğun karanlığı deneyimlemesinde bir etkiye sahip midir? Karanlık kelimesini bilen ve tanıyan bir çocuk karanlıktan daha mı az korkar? Ya da daha mı çok? Ya da herhangi bir etkisi yok mudur? Ya da içinde karanlığın baskın ve kurucu bir öge olduğu korku hikâyelerini duymuş olan çocukların karanlıktan korkması ile bu türden korku hikâyelerini hiç duymamış olan çocukların karanlıktan korkması arasında fenomenolojik ya da ontolojik bir fark var mıdır? Korku hissini dile dökülmesi, korkunun bilince daha çok sahip olmasına sebep olur mu? Bu soruların aslında yönelttiği tek bir ikilem vardır: Karanlık korkusunun kökeni nedir? Evrimsel bir şey mi? Karanlığın korkutucu deneyimine dair bir şey mi? Bu “karanlık” kelimesini hiç duymamış, ya da bu kelimenin, gece etraf karardığında, hava siyah olduğunda karşısında gördüğü şey olduğunu bilmeyen, yani karanlığın anlamını bilmeyen çocuğun zihni karanlık kelimesinin neyi simgelediğini, neye işaret ettiğini bilen çocuğun zihninden daha mı az yoksa daha mı çok korkar karanlıktan? Ya da burada dilin hiçbir işlevi yok mudur? Ya da daha da ileri bir soru: Karanlık deneyiminin kendisi mi önce gelir yoksa karanlık korkusu mu? Korkutucu ve kötü karakterler karanlık korkutucu olduğu için mi hep karanlıktan çıkıp gelir, karanlıkta saklanır yoksa karanlık korkutucu olduğu için mi kötü karakterler karanlığın içinde saklanır, oradan çıkıp gelir ve korkutucu olur? Bunlar, birbirine zıt iki yorumun da yapılabileceği ve eninde sonunda yine spekülasyon, teorik ve kurgusal kalmak zorundadır.

Karanlığın dile gelmesiyle, dile dökülmüş olmasıyla yani karanlık fenomeni dilin içinde mevcut olmaya başladığında (karanlık kelimesinin anlamının farkındalığı ve karanlığı içeren tüm korku hikâyeleri de dâhildir buna) o zaman karanlığın bilinç ile yani karanlığın deneyimlenmesiyle ilgili bir şeyler değişir. Şeyin bir isminin olması; şeyin sadece adlandırılması, ona seslenilebilmesinin imkânının açılması demek değildir, özellikle çocuk için. Bilinç ve dil o kadar dolaylı ve güçlü bir şekilde birbirine içkindir ki bilinç; algılama ile aldığına nasıl ilk başta doğrudan bir gerçeklik atfediyorsa (görülen bir sanrı ve fiziksel dış dünya arasındaki farkın ayırdına varılamamasına sebep olan bir gerçeklik), dil ile gelene de öyle bir gerçeklik atfe-

der. Bir yetişkine bir kalemi gösterip “bunun adı artık masa olsun, ben buna bundan sonra masa diyeceğim” denildiğinde, en fazla ciddiye alınmamaya eşlik eden basit bir gülümseme tepkisi alınır. Ancak bu hem masa hem de kalem kelimesinin neye tekabül ettiğini bilen bir çocuğa söylendiğinde, bu çocuk karşısındakini bu fikrinden vazgeçirene kadar tartışır, ağlar, sızlar, yerlere yatar, küser ve daha birçok şey yapar.⁶ Çocuğun zihni için kelime ile bu kelimenin tekabül ettiği şey arasındaki varoluşsal ayrılmaz gözüken bağ, yani bir masanın masa olarak deneyimlenmesi ile masanın ismi arasındaki asla kopmaması gereken, koparılamaz gözüken bağ bilinç ve dil arasındaki ilişkinin belli koşullar altında nasıl işlediği ve kurulduğuna özsel bir örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.

Dil ve bilincin birbirine dolanmış, birbiri içine işlemiş yapısı hakkında bir fikir veren bir diğer durum ise *telkindir*. Burada telkin ile kastedilen sadece hipnoz durumunda bir kişinin, kendisine verilen *komutları* sorgusuz bir şekilde *yerine getirmesi* ile sınırlı değildir. Her ne kadar bu da oldukça güçlü bir zemin sağlıyor olsa da.⁷ Buradaki telkin ile kastedilen çok daha genel olarak, birisinin herhangi bir şeye derinlemesine odaklanmışken kendisine söylenen, kendisinden talep edilen bir şeyi doğrudan yerine getirmesinin olanağıdır. Tıp alanında buna *sujestibilite* ya da *telkine açıklık* [suggestibility] adı verilir. En temelde örneğin evde televizyonun karşısında bir filme ya da spor müsabakasına aşırı odaklanmış birisinden oturduğu koltuğun yanında bulunan zigonun üzerindeki su ve çiçek dolu vazonun içine koltuğun önünde bulunan sehpanın üstündeki anahtarlarını atıp vermesi istendiğinde bunu sorgusuz ve farkına varmaksızın bir şekilde yapması ve daha sonra televizyonda izlediği şey bittiğinde bu yaptığı eylem ona söylendiğinde bu eylemini hatırlamamasının olanağıdır bu sugestibilite. *Önerilen şey, söylenen şey yapılır, eylenilir*. Burada bilinç, artık bir şeyin farkındalığına sahip olma anlamında değildir ancak başka bir bağlam kazanmıştır. Bilinç artık dil ile gelene uygun bir şekilde eyleminin olanaklı zeminini sağlayan öğedir. Buradaki vurgu kişinin kendisine söyleneni “sorgusuzca” yapmasında değildir. Buradaki vurgu, bilincin kendi oluşumunun dilin ona getirdikleri ile kurul-

⁶ Konuyla ilgili olarak bkz. Martha Wolfenstein, *Children's Humor: A Psychological Analysis*, Indiana University Press, Indianapolis, 1978, 63-93.

⁷ Telkin ve hipnoz arasındaki ilişki ve bu ilişkinin özellikle “bilinç” kavramı bağlamında ele alındığı birkaç önemli çalışma için bkz. (1) Melvin A. Gravit, “Etienne Félix d’Hénin de Cuvillers: A Founder of Hypnosis”, *American Journal of Clinical Hypnosis*, Cilt: 36, Sayı: 1 (1993): 7-11; (2) Melvin A. Gravit, “The First Use of Self-Hypnosis: Mesmer Mesmerizes Mesmer”, *American Journal of Clinical Hypnosis*, Cilt: 37, Sayı: 1 (1994): 49-52; (3) B. Schmidt – H. Hecht – E. Naumann – W. H. R. Miltner, “The Power of Mind: Blocking Visual Perception by Hypnosis”, *Scientific Reports*, Cilt: 7, Sayı: 1 (2017): 4889; (4) P. Lush – E. A. Caspar – A. Cleeremans – P. A. Magalhães De Saldanha da Gama – Z. Dienes, “The Power of Suggestion: Posthypnotically Induced Changes in the Temporal Binding of Intentional Action Outcomes”, *Psychological Science*, Cilt: 28, Sayı: 5 (2017): 661-669; (5) C. Bartolucci – G. P. Lombardo, “The Pioneering Work of Enrico Morselli (1852-1929) in Light of Modern Scientific Research on Hypnosis and Suggestion”, *International Journal Of Clinical & Experimental Hypnosis*, Cilt: 65, Sayı: 4, (2017): 398-428.

masının hafızaya ve duyulan şeye uygun eylemesi için öncelikle o şeyin üzerine düşünülmesinin gerekliliğine önceliğindedir. Dil ile bilinç birbirlerine kökensel olarak o kadar yakın ve iç içe geçmiş durumdadır ki dilin getirdiğine, yani söze, yönelik olarak sanki ikisi birbirlerinin devamıymış ya da uzvuymuş, uzantısıymış gibi bir süreç gerçekleşir. Telkin, bir söz olarak, sanki dışarıdan değil de bilincin kendisiymiş, bilincin içerisinden geliyormuş gibi işler bilinç için. Telkinin olduğu şey, bilinç için gerçekten de özsel bir şey gibi durur.⁸ Dil ve bilinç arasındaki bu özsel yakınlık, bir *eşkökenli* olma ile ilgili olabilir mi?⁹ İki şeyin *eşkökenli* [co-original] olmasının anlamı nedir? Bu soru şimdilik beklemeli.

Dil ve bilincin özsel ilişkisinde dili bu kadar aktif, bilinci de bu kadar pasif bir şekilde resmetmek doğru olmaz. Çünkü bu özsel ilişki öyle işlemez. Bilinç de aktif olarak dil alanında kökensel değişimlerde bulunabilir. Bunun en açık görülebildiği yer bir kelimenin, dil içinde daha önce orada olmayan bir kelimenin doğuşu, oraya gelmesindedir. Normal bir şekilde herhangi bir şey yapan, bir şey ile uğraşan bir kişiye sert bir çimdik atıldığında, bu kişi bu çimdiğin yarattığı acıyı nasıl hissediyorsa, öyle gözükür ki dil ve bilincin ilişkisinde de böyle anlar vardır. Aklındaki bir şeyi, durumu, eylemi ifade etmek için bir kelime arayan ancak bu aradığı kelimeyi bir türlü bulamayan birisinin, birden aklına *hiç mevcut olmayan* bir kelime gelmesi ve bunun tam da aradığı şey olduğu zamanlar güzel birer örnek sunar buna. Bu daha önceden hiç mevcut olmayan kelime; farklı iki kelimenin bir şekilde birleşmiş hâli, ya da bir kelimenin bozunarak o ana kadar olmayan bir kelimeye dönüşmüş, indirilmiş, bozulmuş hali, ya da gramer yapısının izin vermediği bir ek ve kelimenin (belki de başka bir dilden alınan bir kelimenin) birleşmiş hâli olabilir. Ya da tamamen hiçbir kökü olmaksızın ve nasıl olduğu öngörülemeyen bir şekilde de oluşmuş olabilir ama her ihtimalde, daha önceden hiç mevcut olmayan bir kelimedir. Ve bu kelimenin artık olması, yani bu kelimenin dil içinde doğması, dilin, bu kelimeyi doğurması, doğumuna getirmesi, bilincin insanlık tarihinin asla görülemeyecek olan en başından beri sıfırdan sözlükler inşa etmesi yeteneği ile ilgilidir. Dil bilinç üzerinde ne kadar etkin ve yaratıcı bir güce sahipse ise, bunun tam tersi de geçerlidir.

⁸ Telkinin insan zihni ve bilincine yönelik işlevlerinin de incelendiği iki kapsamlı derleme için bkz. (1) *Hypnosis and Meditation: Towards an Integrative Science of Conscious Planes*, ed. Amir Raz, Michael Lifshitz, Oxford University Press, Oxford, 2016; (2) *Consciousness and Subjectivity*, ed. Sofia Miguens, Gerhard Preyer, Ontos Verlag, Frankfurt am Main, 2012.

⁹ Burada elbette bu kadar bilinçdışına bulaşmadan, “bir şeyi kırk kere söylersen olur” arkaik inancının orada temellendiği, bilincin deneyimlerinin, inançlarının ve reflekslerinin söz üzerinden koşullanmasını durumunu da ayrıca hatırlamak gerekir. Dil içinde, sürekli kendine yer bulan söylem, belli koşullar altında kendi gerçekliğini bilince de kanalize, empoze etme gücüne sahiptir. Bunun en güçlü örneği belki de “din” ve “inanç” söz konusu olduğunda bilincin yaşadığı tarihlerarası değişim ve farklılıklar ile birlikte bir tür dinsel bilinç olarak isimlendirilebilecek bilinç bağlamında görülebilir, konuyla ilgili olarak bkz. James Bissett Pratt, *The Religious Consciousness*, Cosimo, Inc., New York, 2005, 1-69, 122-148, 290-336.

Ancak, dil ve bilincin özsel ilişkisine dair bu söylenenler, onların eş-kökenli bir yapıya sahip olup olmadığı konusunda sağlam bir şekilde ilerlemeye pek de yardımcı olmaz gibi gözükür. Sanki ne arandığı bilinmeden, sadece aranılan şey ile karşılaşıldığında ancak aranılanın o olduğu anlaşılacak bir şeyin aranılması gerçekleştirilmektedir burada. Asla bulunamayacak olanın, bulunsa bile bulunmamış olacak olanına aranılması gibi. Bu anlamda şimdi üçüncü bir kavramın, ögenin yardımına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu üçüncü öge, *düşünme*dir. Dil ve bilinç arasında bir köprü olarak düşünme? Dil ve bilincin olası bir kökeni olarak düşünme? Dil ve bilincin olası bir sonradan birleşmesi olarak düşünme? Bu sorular şimdilik cevapsızdır, çünkü düşünmenin, bu bahsi geçen ikilinin ilişkisindeki yeri henüz belirsizdir, ya da düşünmenin dil ve bilince ne yaptığı, bunların başına ne getirdiği.

Bu anlamda şimdi dil ve bilinç arasındaki ilişkiye, düşünmenin evrimsel gelişimi açısından bakılmasının vaktidir. Belki de burada ele alınan bağlamıyla eş-köken sorununa da yeni bir bakış açısı sunar bu.

Düşünme, dil, bilinç üçlüsü arasındaki etkileşim ve işleyişin nasıl olduğu sorusu, çoğu zaman, bu üçlüyü oluşturan öğelerin her birinin kökeninin nerede ve nasıl olduğu sorusuna doğru yönelir, değişir, gider. Bu anlamda, bu üçlünün her bir öğesinin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği, nerelerde iç içe girip, kaynaşıp birleştiği sorunu bu kökenlere dair cevapların aranmasında önemli bir yer kaplar:

Çalışmamıza, filogenetik ve ontogenetik gelişimin en erken evrelerinde *düşünce* ve *konusma* arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarma girişimi ile başladık. Düşüncenin ve kelimenin genetik kökleri arasında hiçbir spesifik karşılıklı dayanışma bulmadık. Açık bir hâle geldi ki, aradığımız içsel ilişki, insan bilincinin tarihsel gelişimi için bir ön koşul değil, ama daha çok bu gelişimin bir ürünüydü. Hayvanlarda, hatta konuşması fonetik açıdan insan konuşmasına benzeyen ve zekâsı insaninkine yakın olan yüksek primatlarda bile, konuşma ve düşünme birbiriyle ilgili değil. Düşüncedeki linguistik öncesi periyod ve konuşmadaki zekâ öncesi periyod, aynı zamanda şüphe duyulamaz bir şekilde çocuğun gelişiminde de vardır. Düşünce ve söz birincil bir bağ ile bağlı değildir. Bu bağlantı, düşünmenin ve konuşmanın evrimsel seyri içinde oluşur, değişir ve büyür. Yine de, konuşma ve düşünmeyi, birbirleriyle paralel ya da sadece belli noktalarda kesişen ve mekanik olarak birbirine etki eden iki ilişkisiz süreç olarak görmek yanlış olurdu. Birincil bir bağın olmayışı, aralarındaki bağlantının sadece mekanik bir şekilde kurulabileceği anlamına gelmez. Daha önceki araştırmaların çoğunun boşuna olması, büyük ölçüde, düşünce ve kelimenin izole, bağımsız öğeler olduğu ve sözsel düşüncenin, bunların dışsal bir birleşmesinin sonucu olduğu varsayımdan kaynaklanmaktadır. Bu görüşte temellenen analiz metodu, başarısız olmaya mahkûmdur [...] Yeni bir yaklaşım denedik ve öğelere doğru analiz etmeyi (*elementy*), birimlere doğru analiz etme (*edinity*) ile değiştirdik [...] Sözsöz düşüncenin bu birliğini kelime anlamı içinde bulduk. Kelime anlamı, daha ileri analiz edilemeyen ve düşünce ile sözün birliğinin en çok temel formunu temsil eden temel "hücre"dir. Bir kelimenin anlamı, düşünce ve dilin o kadar yakın bir amalgamını temsil eder ki, anlamın bir konuşma fenomeni mi yoksa bir düşünce fenomeni mi olduğunu söylemek zordur.¹⁰

¹⁰ L. S. Vygotsky, *Thought and Language*, 210-212.

Burada, kelimenin anlamı açısından bakıldığında *düşünme, dil, bilinç* üçlüsünün durduğu noktaların farklılaştığı yerler kendini az çok belli etmiştir. Bilinç açısından buradaki mesele kelimenin anlamının –bu anlamı kuran bağlam ve ilişki ağları dahilinde– farkında olup olmamaya eş düşer. Dil ve düşünme ise şimdi ayrılmayacak kadar birbirine yapışmış hâlededir. Mesele dil *öncesi* düşünme ya da düşünme *öncesi* dilin herhangi bir mevcudiyeti değildir ama biri ötekenden önce ya da sonra da olsa bunların özsel bir anlamda birbirine ait olup olamayacağıdır. Bu, sözsel düşünmenin kökeni araştırılırken dil ve düşünmenin kökenini ayrı ayrı araştırmanın işlevsiz olacağı anlamına da gelir. Ancak *dil, düşünme, bilinç* üçlüsünün ilişkisinde, dil ve düşünme arasındaki bu özsel olarak birbirine yapışmış olma hâli (ya da daha doğru tabirle *birbiri ile birbirlerinden doğru oluşmaları*) sadece kelime anlamı ve sözsel düşünme açısından geçerli değildir. Bu *birbirlerinden doğru oluşma* hâli, bazı düşüncüler için çok daha içkin bir şekilde kendini göstermektedir:

Bu çalışma, bir kişinin düşüncelerinin formlarının, kişinin farkında olmadığı acımasız kural desenleri tarafından kontrol edildiğini göstermektedir. Bu kurallar, kişinin kendi dilinin kavranılmamış karmaşık sistemleştirmesidir – diğer dillerle, özellikle farklı bir linguistik aileden gelenlerle tarafsız bir mukayese edilmesi ve karşılaştırılması ile yeteri kadar gösterilmiştir. Onun düşünmesinin kendisi bir dilin içindedir – İngilizce, Sanskritçe ya da Çince [...] Metni önceden tahmin etmek için, ‘dil içinde düşünmek’, ister istemez bir şekilde *kelimeleri* kullanmak zorunda değildir. Kültürsüz bir Choctaw; bu tür karşıtlık kurmaları için gerekli olan “fiil zamanı” ya da “cinsiyet” gibi herhangi bir kelimeyi hiç duymamasına rağmen, çok yetenekli bir edebiyatçının yapabileceği kadar kolay bir şekilde iki deneyimin fiil zamanlarını ya da cinsiyetlerini mukayese edebilir. Düşünmenin çoğu, kelimeleri hiç getirmez, ama bütün hâldeki paradigmaları, kelime sınıflarını ve bu tür gramer sıralamalarını, kişisel bilincinin odağının “üstünde” ya da “arkasında” işleyebilir.¹¹

Alıntıda da belirtildiği üzere, bir düşünmenin her zaman “öyle ya da böyle bir şekilde bir dil içerisinden doğru (through) düşünme” olması durumu, bu düşünmenin mutlak anlamda o dilin kelimeleri ile düşünmesi anlamına gelmez. Ancak, düşünmenin özüne nüfuz eden bu “dil içinden doğru (through) olma” hâli, dil ve düşünme arasındaki kaynaşmanın çok daha içkin ve kökensel, temelden olduğuna işaret etmektedir. Farklı diller arasında birçok açıdan karşılaştırma ile bu durumun hem *doğrulamayı* hem de spesifik konular ve yaklaşımlar dahilinde *yanlışlayıcı* yönde eleştiriler ve analizler zaten yapılmaktadır.

Dil ve düşünmenin bu iç içe geçmiş hâlini yapısal ve süreçsel bir kaynaşma olarak görenler ile; bu iç içe geçmiş hâlin, bir tür birbiri içinde kaynayıp erimiş olma oranında değil ama çok girift ve karşılıklı etkileşimler ile ilerleyen bir ilişki ağı şeklinde olduğunu düşünenler başta olmak üzere, bahsi edilen bu üçlüye (dil, düşünme, bilinç) dair araştırmalarda farklı *yaklaşım modelleri* mevcuttur. Bu farklı modellerin

¹¹ *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, Ed. John B. Carroll, The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, New York, 1959, 252.

karşılıklı okunması; hem bu yaklaşımların dil ve düşünme arasındaki ilişkinin hangi noktalarını ön plana çıkarıp hangi noktaları ikinci plana attığının açıkça görülmesinde hem de dil ve düşünme arasındaki etkileşimli süreçlerin gerçekleşmesi sırasında tarafların fonksiyonlarının, yapılarının daha kapsamlı ve derinlemesine bir şekilde görülüp yorumlanabilmesine olanak tanır.

Eğer insanlar, farklı gelenekleri ve ideleri olan farklı diller konuşuyorlarsa, bu durum şu soruyu ortaya çıkarır: Farklı diller farklı düşünme şekillerine yol açar mı? Dilin, düşünme içindeki boyutu hakkında birtakım tartışmalar olsa da, yetişkinler olarak, düşünmemizin çoğu kelimeler ve dil içeriyormuş gibi gözüktür. Dahası, söylemek istediğimiz şey hakkında düşünmeden dili kullanamayız. Bu yüzden, en azından yetişkinlerde, dil ve düşünce yakından bir şekilde birbirine dolanmış gözüktür. Dil ve düşünme arasındaki bu ilişki hakkında dört temel görüş vardır: 1. Konuştuğumuz dil, düşünme şeklimizi belirler ya da etkiler. 2. Düşünme şeklimiz, dilin kullanımını belirler. 3. Dil ve düşünce bağımsızdır, ama bebeklik ve çocukluk dönemi süresince birbirine bağlı hale gelir. 4. Dil ve düşünce bağımsızdır. Bu görüşlerin ilki *linguistik ilişkisellik hipotezi* olarak etiketlenmiştir ve geniş ölçüde Whorf ile ilişkilendirilir; ikincisi, Piaget tarafından düşünülen bir bakış açısını temsil eder; üçüncüsü ise Vygotsky tarafından olanı. Dil ve düşünme arasındaki ilişkiye dair bu üç görüş bu bölümde tartışılmıştır, dördüncü görüş ise Chomsky tarafından önerilmiştir.¹²

İlk olarak şu belirtilmelidir ki, burada bahsi edilen farklı görüş ve yaklaşımların her birinin geçerli argümanları ve kendilerini onun üzerine kurdukları sağlam birer zeminleri vardır. Eğer öyle olmasalardı, zaten bu yaklaşımların kurucu temsilcileri olarak anılan bu isimler, kendi alanlarında kendilerini bu kadar derinlemesine ve sağlam bir şekilde kanıtlamış kişiler olamazdı. Bu farklı yaklaşımlar karşılıklı olarak incelendiğinde ise, dil ve düşünme arasındaki ilişkinin bu farklı yaklaşımların (hatta çoğu zaman bu yaklaşımlar birbirlerine zıt yönde olsa bile) belli koşullar altında hepsini içerdiği görülür. Her ne kadar bu farklı görüşlerin karşılaştırma içinde kapsamlı bir incelenmesinin yapılması; dil ve düşünme arasındaki ilişkinin nasıl olduğuna, hangilerinin hangi durumlarda daha ağır bastığına, hangi durumlarda geçersiz kaldığına dair yeni yorumların oluşturulması, dil ve düşünme arasındaki ilişkinin daha da iyi anlaşılması ve ortaya koyulması açısından önemli de olsa,¹³ burada bu farklı yaklaşımlara dair teker teker örnekler vermek ya da her biri üzerinde karşılaştırmalı bir şekilde ayrıca derinlemesine durmak, bu makalenin çizgisi dâhilinde değildir. Çizgisinde olmadığı kadar yeterliliği dâhilinde de değil. Ancak şimdi burada yapılması için vakit olunmayan tüm bu karşılıklı eleştiri ve analizler, *düşünme* kavramına yönelik *fenomenolojik bir ayrım* yapıldıktan sonra kritik önemlerini kaybederler. Şöyle bir anlam ayrımı: İnsan öyle bir canlıdır ki, onun varoluşu, onun var olması,

¹² Nick Lund, *Language and Thought*, Routledge, New York, 2003, 9-10.

¹³ Konu hakkında farklı açılardan yapılmış birkaç araştırma için bkz. (1) S. I. Hayakawa – Alan R. Hayakawa, *Language in Thought and Action*, (New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 1992), 82-181; (2) Paul Bloom – Frank C. Keli, “Thinking Through Language”, *Mind & Language*, Cilt: 16, Sayı: 4 (2001): 351-367; (3) Judith Greene, *Thinking and Language*, Routledge, New York, 2017, 68-84, 126-133.

“düşünme” denilen şeyden ayrı olarak kurulamaz. O, sadece bir *yeti* olarak düşünmeye *sahip olan* değil, ama aynı zamanda sadece *düşündüğünde var olan* ya da daha doğru bir tabir ile sadece ve sadece *düşünerek var olandır*.¹⁴ İnsan, ancak *özel bir şekilde düşündüğünde* tam olarak insandır,¹⁵ yoksa diğer türlü, biyolojik bir canlılar grubunun ve sınıflandırmasının bir köşesinde kendine has özelliklere sahip olan bir tür olarak mevcuttur sadece ve bunun ötesine geçemez. Heidegger, insanın bu özel durumunu başka bir bağlamda şöyle dile getirir:

Göze çarpan bir örnek olarak evcil hayvanları düşünelim. Biz onlara, sadece bir evin içinde buldukları için böyle demeyiz ama eve ait oldukları için, yani belli bir anlamda evin bir üyesi oldukları için böyle deriz. Yine de onlar çatının fırtınalardan koruması şeklinde eve ait olduğu gibi eve ait değildir. Biz evcil hayvanları ev içinde kendimizle birlikte tutarız, onlar bizimle birlikte ‘yaşarlar’. Ancak biz onlarla birlikte yaşamayız, eğer yaşamak şu anlama geliyorsa: Hayvana özgü bir şekilde *olma*. Ama yine de onlarla *birlikteyizdir*. Ancak bu birlikte-olma bir birlikte-var olma değildir, çünkü bir köpek *var olmaz* ama sadece yaşar. Bu hayvanlarla birlikte olma ile biz onların bizim dünyamız içinde hareket etmelerini mümkün kılarız. Köpeğin, masanın altında yattığını ya da merdivenlerden yukarı koştuğunu söyleriz. Ama köpeğin kendisini düşündüğümüzde –o, masaya masa olarak

¹⁴ Her ne kadar burada gerçekleştirilen yaklaşım ile doğrudan alakası olmasa da, burada bahsi edilen “düşünme”nin spesifik ve özel bağlamına işaret etmesi açısından Heidegger’in “düşünme” üzerine görüşlerini aktarmakta fayda vardır: “İnsan her seferinde muammalı tanınmazlığında her Varolandan daha yakın olan, insanın kendini ve tasarılarını içinde kurduğu şey, işte bu, ara sıra insanın özünü heyecanlandırarak onu öyle bir düşünmeye getirir ki, onun hakikatini kavramaya hiçbir ‘mantığın’ gücü yetmez. Düşünceleri hem hesap-kitap yapmayan, hem de Varolanın başkalığından belirlenen düşünme, özlü düşünme olarak adlandırılmalıdır [...] Düşünmede Varlık kendini insanın özüne lütf olarak verir; bu sayede insan, Varlığa olan bağında Varlığın koruyuculuğunu üstlenir. Köklü düşünme, Varlığın inayetinin yankısıdır; bunun içinde tek olan kendini aydınlatır ve olağatırır; Varolan vardır. Bu yankı, Varlığın sedasız sesinin sözüne verilmiş insanca yanıtıdır. Düşünmenin yanıtı, insanın sözünün kökenidir.” Bkz. Martin Heidegger, *Metafizik Nedir?*, çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2009, 52-53.

¹⁵ Heidegger’in düşünme üzerine yaptığı spesifik vurgudan devam edilecek olunursa, John M. Anderson’ın şu özeti ve aktarımı yerinde gözükür: “Düşünmeye dair geleneksel ve alışılmış görüş onu, şeylerde tipik olanın temsil edilmesi olarak görür; yani nesnelere bir anlayışına doğru götüren bir tür insan eylemi olarak [...] Bir uçta, bu Heidegger’in *hesaplayıcı düşünme* dediği şeydir, ki bu şeylere yaklaşımın insana dair yöntemleri ile karakterize edilir [...] Yine de ikinci tür bir düşünme vardır, beklemenin ikinci anlamına benzeyen, ki bunda, düşünce insanın ötesine gönderme yapar, gönderme insana dair meselelere ötesine geçer; bu *meditatif düşünmedir* [...] Şimdi, nesnelere dünyasını oluşturan düşünme, bu nesnelere anlar; ama meditatif düşünme, bu nesnelere içinde bulunduğu alanın bir farkındalığıyla başlar, nesnelere sıradan anlayışı yerine onların ufkuyla.” Bkz. Martin Heidegger, *Discourse on Thinking*, çev. John M. Anderson, E. Hans Greund, Harper & Row Publishers, New York, 1969, 23-24. Heidegger’in iki farklı düşünme türü [*Rechnendes Denken* ve *Besinnliches Denken*] arasında ortaya koyduğu bu ayrım İngilizceye “calculative thinking” [hesaplayıcı düşünme] ve “meditative thinking” [meditatif düşünme] olarak aktarılır. Bu ayrımı daha açık kılmak için “bekleme” kavramına dair bir benzetme kullanılır. Bu ayrımı “waiting for” [bir şey için beklemek, yani beklemenin kendisine nesne aldığı, yöneldiği, amaçladığı bir şey olduğu zaman olan beklemek] ve “waiting upon” [bekleyişte olmak, yani beklenen herhangi bir şeyin belli belirsiz orada olmayışı ama bekleme halinin yine de gerçekleşmesi] arasındaki fark üzerinden anlatır. Meditatif düşünme buradaki ikinci tür beklemeye denk gelir. İlgili yer için ayrıca bkz. Martin Heidegger, *Gelassenheit*, Verlag Günther Neske, Pfullingen, 1959, 12-17.

mı hareket eder, ya da merdivenlere merdiven olarak? Bununla birlikte o, merdivenlerden yukarı bizimle gelir. Bizimle beslenir –ama yine de biz gerçekten ‘beslenmeyiz’. O, bizimle birlikte yer –ama yine de, o gerçekten ‘yemez’. Buna rağmen o bizimlidir. Bir ayak uydurma...bir yer değiştirme. Ama yine de değil.¹⁶

Özellikle Heidegger’in fenomenoloji anlayışı içinde *als-Struktur* [olarak yapısı] başlığı altında düşünülen ve genel olarak da *as such problem* [.. olarak sorunu] başlığı ile ilişkilendirilen bu konu en temelde *bir şeyin, olduğu şey olarak, başka bir şey olarak ya da bir şey olarak* deneyimlenmesinin olanağı üzerine farklı görüşleri kendi üzerinde toplar. Söz konusu insan ve hayvan arasındaki ayrım ve farklılıklar olduğunda, özellikle *insanın bir şeyi düşünmesi* ve *hayvanın bir şeyi düşünmesi* bağlamında, ilgi gören bir tartışma alanı açan bu yaklaşım, belki burada *dil, bilinç, düşünme* üçlüsü arasındaki ilişkiyi ele almada yeni bir bakış açısı sunabilir.¹⁷ Sunabilir

¹⁶ Martin Heidegger, *Die Grundbegriffe Der Metaphysik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*, Gesamtausgabe Band 29-30, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1983, 308.

¹⁷ Heidegger bu yaklaşımı şöyle açıklar: “Taş, dünyasızdır. Örneğin, taş patikada durur. Taşın, dünyanın yüzeyine belli bir kuvvet uyguladığını söyleyebiliriz. O, dünyaya ‘dokunuyor’dur. Ama burada ‘dokunma’ dediğimiz şey, kelimenin en güçlü anlamındaki ‘dokunma’ türünde bir şey değildir. Kertenkelenin taşın üzerinde durup güneşlendiğinde gerçekleştirdiği o ilişki gibi bir şey değildir. Ve bu iki durumda da, dokunma, bizim elimizi bir insanın başına koyduğumuzda deneyimlediğimiz şey ile aynı şeye işaret etmez. Üzerinde durma..., bu üç örnekteki dokunma her bir durumda temelde farklıdır. Taşa geri dönerssek; o, dünya üzerinde durur ama dünyaya *dokunmaz*. Dünya, bırakın dünya olarak verili olmayı; taş, taşın altında durup onu taşıyan dayanak olarak bile verili değildir [...] Sıcak taşın üstünde güneşlenen kertenkele dünya içinde aniden ortaya çıkmaz. O, bu taşı aramıştır ve bu aramayı gerçekleştirilmeye alışkıdır. Eğer şimdi kertenkeleyi taşından ayırarak olursak, o, sadece onu koyduğumuz yerde durmaz ama kendi taşını tekrar aramaya başlar, onu gerçekten bulup bulmayacak olmasına bakmaksızın. Kertenkele güneşin altında güneşlenir. En azından biz onun yaptığı şeyi böyle tarif ederiz, bunun gerçekten de, biz güneşte uzandığımızda yaptığımız gibi olup olmadığı şüpheli olsa da, yani, güneşin güneş olarak ulaşılabilir olup olmadığı, kertenkelenin taşı taş olarak deneyimleyip deneyimlemediği [şüpheli olsa da]. Yine de, kertenkelenin güneş ve sıcaklığı ile ilişkisi, güneşin altında bulunan sıcak taşın güneşin sıcaklığı ile arasındaki ilişkiden farklıdır. Kertenkeleye özgü olan spesifik varlık tarzının bütün yanlış yönlendirici ve erken yapılmış psikolojik yorumlarından kaçınırsak ve kendi duygularımızı ‘empati kurarak’ bu hayvana aktarmanın önüne geçsek bile, hâlâ kertenkeleye ve hayvanlara özgü olan spesifik varlık tarzı ile materyal bir şeye özgü olan spesifik varlık tarzı arasında bir ayrım sezeriz. Kertenkelenin, üzerinde uzandığı taşın kertenkeleye bir taş olarak verili olmadığı doğrudur, onun mineralojik yapısı hakkında soruşturma yapabileceği tarzda örneğin. Kertenkelenin, onun altında güneşlendiği güneşin, kertenkeleye güneş olarak verili olmadığı doğrudur, onun astrofiziği hakkında sorular sorabileceği ve cevaplar bekleyeceği bir tarzda. Ama kertenkelenin, taşın yanında, tıpkı güneşin olduğu gibi birçok şeyin arasında sadece orada mevcut olarak ortaya çıktığı doğru değildir, tıpkı yanda duran taşın sadece orada mevcut olarak diğer şeyler arasında olması ile aynı şekilde. Tam tersine, kertenkelenin, taş ve güneş ile ve diğer birçok şey ile kendine has bir ilişkisi vardır [...] Biz kertenkele taşın üstünde duruyor dediğimizde, kertenkelenin onun üzerinde uzandığı şeyin kertenkeleye kesinlikle bir şekilde verili olduğuna işaret etmek için ‘taş’ kelimesinin üzerini çizmek zorunda kalırız, bunun kertenkele için bir taş olarak bilinir olmadığını ifade etmek için. Bu kelimenin üzerini çizdiğimizde, biz sadece, burada söz konusu olan başka bir şeyin olduğunu ya da bunun başka bir şey olarak ele alındığını ima etmeyiz. Daha çok, onun olduğu şeyin, kertenkeleye bir *var olan olarak* erişilebilir olmadığını kastederiz. Böceğin sürünerek çıktığı ot yaprağı örneğin, onun için hiç de bir ot yaprağı değildir; köylünün ineğini besleyeceği saman yığınının bir parçası olacak olan olası bir şey hiç değildir. Ot yaprağı sadece

mi? Nasıl ki düşünme kavramı spesifik olarak böyle özel bir tını ve yaklaşım ile ele alınabiliyor, bu uygulamanın aynısı dil ve bilinç için de yapılabilir mi? Bir konuşma ya da ifade etme aracı olarak dil kendi en üst olası potansiyeline sadece belli koşullar altında çıkabiliyor ve bu koşulları gerçekleştiren dil de buna bağlı olarak farklı bir anlamda bir dil olabilir mi? Tıpkı düşünmenin öyle olduğu gibi. Günlük konuşmadaki dil ile örneğin bu dilin olağanüstü bir şiirde aldığı hâl arasında hiyerarşik olmayan ama özsel bir ayırım yapmak mümkün müdür? Ya da bu türden bir tanımsal ayırımın bilinç için de yapılması?

Eğer bu fenomenolojik ayırım *bilinç* ve *dil* için de olanaklı ise, o zaman bu durum dil ve bilincin eşkökenli yapısına dair (böyle bir yapı var ise) ne anlama gelir? Bilinç, herhangi bir şeyin ya da etrafın farkındalığına sahip olmayı ve bu şeylere, etrafa bir tür etki-tepki ilişkisi içinde karşılık verebilme ya da duyarlılık [responsivity] sahibi olmayı içeren, sağlayan bir yeti olmaktan fazlası olarak yorumlanabilir mi? İnsan zihni söz konusu olduğunda duygu, algı, düşünme, bilgi, kendinin farkında olma gibi öğelerin bir özne [subject] tarafından orada kasıtlı, yönelimsel [conscious, intentional] işlenebildiği yer, merkez olmasının da ötesinde bir şey olarak? Burada elbette bilince dair açıklama yaklaşımlarının [dualizm, çokçuluk, fizikselcilik (physicalism), işlevselcilik (functionalism), panpsişizm (panpsychism) ve bunların alt başlıkları gibi] burada alacağı pozisyon ve takınacağı tutum da önemli bir soruna işaret eder. Yukarıda, düşünme için insan üzerinden ortaya koyulan fenomenolojik ayırım söz konusu bilinç ya da dil olduğunda nasıl olacaktır? Bu ayırım da bilinç nedir? Bilincin özü nedir?

Burada, belki de makalenin en başından beri bu makaleye dert açacağı bariz olan bu sorulardan şimdi artık kaçılmaz gibi gözükür. Düşünme, dil, bilinç üçlüsü bağlamında düşünüldüğünde örneğin bilinç, akıl, zihin arasındaki farklar nelerdir? Buradaki bağlam temelinde ele alındığında, bilincin kişinin bir tür “algısal farkındalık hali” ile birlikte düşünülerek, kendi farklı seviyeleri olan, bu seviyeler arasında öznenin geçiş yapabildiği bir yapı olduğunun söylenmesi, gerçekten samimi bir açıklama sunmuş olur mu? Ya da aklın ise daha çok, bu bilinci de kapsayan ve bilincin dışında ve bilincin yanı sıra otobiyografik hafıza, kişisel kimlik, “ben” algısı, kendini ve kendi düşüncelerini kontrol etme yetisi gibi öğeleri de içeren daha geniş bir yapı olduğunu söylemek aslında buradaki belirsizliği gidermeye yarayan bir bilgi, yaklaşım sağlar mı? Ya da zihnin ise akla oranla daha pasif, durağan ve sanki tüm bu söylenen yapı ve öğeleri içinde barındıran mekânsal bir anlamda kullanıldığı ancak aklın bu mekânsal olanın (yani zihnin) durağan, durgun, sabit tarafına değil ama hareketli, aktif, etken olan ve düşünsel işlem süreçlerine daha çok katılan, müdahale eden iş-

bir böcek-patikasdır, böceğin üzerinde genel olarak herhangi bir yenilebilir madde değil ama özellikle böcek-gıdası aradığı [bir böcek-patikasdır].” Bkz. Martin Heidegger, *Die Grundbegriffe Der Metaphisik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*, 290-292. Heidegger, herhangi bir şeyin bir varolan olarak verili olmasının ya da bir şeyin olduğu şey olarak deneyimlenmesinin olanağını sadece insana atfederdi.

leyişine gönderme yaptığını belirtmek aslında ne verir? Temelde hiçbir şey.¹⁸ Bir beden beyinsel, yani temel olarak bir kontrol mekanizması anlamında nörotik, elektiriksel, sinaptik bir yapılanmaya sahip olması bu terimlerin en genel, birincil ve basit tutulan anlamları bağlamında o beden, zihinsel bir yapıya sahip olması anlamına gelebilir. Eğer bu nörotik yapıya sahip olan canlı, insaninkine yakın birkaç çıkarım yapma örneği gösteriyor ise, o zaman onun bir çeşit akla sahip olduğu görüşünü dile getirmenin önündeki büyük engellerden birkaçı tamamen kalkmış olur. Ancak bilinç üzerine konuşmak daha zordur. Onun *varlığının* ve *yokluğunun* deneyimlenmesi ve gösterilmesi süreci, bu diğer iki kavramdan çok daha karmaşık bir şekilde işler. Yine de ne söylenmiş oldu ki şimdi? Temelde hiçbir şey?

Bir araştırmacı, bilincin ne olduğu hakkında araştırmalar yaparken, farklı açılardan konuya yaklaşabilir. İlk olarak bilincin *ne olduğu* değil ama *ne olmadığı* üzerinden ilerleyerek bilince yaklaşılmaya çalışılabilir. Burada, bilincin sadece bir düşünme yetisinden oluşmadığını söyleyebilir mesela, zira bir sinir sisteminin canlı için otomatik bir şekilde kendi kendine yaptığı birçok şey vardır, örneğin farklı açılardan algılanan şekil, parlaklık, renk gibi algısal öğelerin tutarlılığı, değişmezliği gibi. Bunlar, içebakış bilincinin yardımı olmaksızın gerçekleşir. Ya da bilinç, sadece duyu algılamasının zorunlu bir parçası değildir görüşü üzerinden de ilerleyebilir, zira eğer öyle olsaydı, algılama yetisine sahip tüm hayvanlar bilinçli olmak zorunda olacağı yönündeki çıkarımın imkânsızlığı temelinde. Ya da daha bilincin, deneyimi kopyalamadığı görüşü üzerinden ilerlenebilir, anıların sonradan hatırlanırken çoğu zaman ilk yaşandıklarından değişmiş bir şekilde hatırlanması kanıt olarak gösterilerek. Ya da bilincin öğrenme için zorunlu olmadığını iddiası üzerinden araştırmasını şekillendirebilir bu araştırmacı, Pavlovcu şartlanmaların oluşum sürecinde bilincin bunun farkında olmaması ve farkına vardığında da, bu şartlanmaların yok olması dayanağından güç alarak. Ya da mesela düşünme veya akıl yürütme için, bilincin zorunlu bir koşul olmadığını ileri sürmekle işe başlayabilir, bir arının dışarıda çalışması bittikten sonra ait olduğu kovana dönmek için izleyeceği güzergâhı takip ederken yaptığı gibi. Yine de tüm bunları söylemek bilincin özüne dair ne söyler? Temelde hiçbir şey.

Bu yukarıda söylenenleri de içerecek şekilde modern bir araştırmacı bilince yaklaşımını, düşünmenin onun üzerine düşünüp ona dair çözümler yaparak, onu düşünmesinin nesnesi hâline getirerek onu açıklayabileceği, ortaya çıkarabileceği varsayımı ile gerçekleştirir. Eğer bilincin özünün ve kökeninin ulaşılabilir, erişilebilecek bir şey olduğunu düşünüyorsa. Burada böyle bir varsayım kendine yer bulmaz. Yanlış anlaşılmasın! Bununla kastedilen; düşünmenin, ilgisini yönelttiği her

¹⁸ Elbette burada elle tutulur, sağlam bir tanımlama yapmanın zorluğu sadece içerik ve bağlam açısından değil ama terminolojik olarak da ayrıca geçerlidir. Bilince dair tartışmalarda sıkça duyulan *mind*, *intellect*, *mentality*, *reason*, *cognizance*, *sapience*, *vernunft*, *verstand*, *zekâ*, *idrak*, *vukuf*, *ikrar*, *tête*, *esprit*, *cerveau* kelimelerinin tanımsal sınırları ve karşılıklı kapsadıkları anlam alanlarının her zaman örtüşmemesi için içine girince durum daha da karmaşık bir hâl alır.

şeyi er ya da geç elde edemeyeceği değildir. Elbette ki, bu türden amaçlanan, arzulanan birleşim bir şekilde gerçekleşecektir. Burada söylenen; bu birleşimin, yönelen ilginin yönelmesinin *nasıl olduğu* ile çok yakından alakalı olduğudur. Düşünmenin; düşünülen şey ile arasındaki ilişkinin *nasıl kurulduğu* ya da *kurulup kurulamayacağı*, bu ilginin *nasıl olduğu*, *davrandığı* ile ilgilidir. Söz konusu olan şey *bilinç* olduğunda, onun ortaya çıkarılması, öyle gözüküyor ki, onun; düşünmenin kendisine bir *kavram olarak alıp yaklaşması*, anlamaya böyle çalışması ile bir şey değildir. Şu alıntı burada kastedileni daha açık kılar:

Biz, dilin doğasını; hakkındaki diğer tüm düşünceleri çözüme ulaştıracak, dilin genel olarak faydalı bir görüşünü sağlayabilecek bir kavrama indirmek istemiyoruz. Dili tartışmak, onu yerleştirmek, kendimiz gibi pek de dilsel olmayanı, dilin varlık alanına getirmek demektir: Bizim kendi bir araya gelmemizi, tahsis etme içine getirmek demektir. Dilin kendisi hakkında derinlemesine düşünmeliyiz, sadece dil üstüne. Dilin kendisi dildir ve bunun yanında başka hiçbir şey değildir. Dilin kendisi dildir. Her şeyi, hesap etme açısından düşünen ve bu yüzden de genellikle zorba tavırlı olan, mantık içinde eğitim görmüş anlayış, bu önermeye boş bir totoloji der. Sadece özdeş olan şeyi iki kere söylemektir -dil, dildir- bu nasıl bizi bir yere ulaştırabilir ki? Ama biz bir yere varmak istemiyoruz. Biz sadece, bir kereliğine, zaten çoktan olduğumuz yere varmak istiyoruz. Bu yüzden “peki, dilin kendisi nedir?” sorusu üzerine uzun uzun düşünüp duruyoruz. Bu yüzden soruyoruz “dil, hangi yolla, dil olarak gerçekleşir?” Cevap veriyoruz: Dil konuşur. Bu, gerçekten de bir cevap mıdır? Herhalde öyledir, konuşmanın ne olduğu açık hâle geldiğinde. Dil üzerine düşünme, böylece, dil içindeki kalmamızda yer işgal etmek için dilin konuşması içine girmemizi talep eder, onun konuşması içinde, bizim kendimizin değil. Sadece bu yolla; dilin bizi orada çağıracağı ve kendi doğasını bahşedeceği -ki bu gerçekleşemeyebilir de- yere varabiliriz. Biz konuşmayı dile bırakırız. Dili, dilin kendisinden başka bir şey içinde zemine oturtmak istemeyiz, ne de diğer şeyleri dil vasıtasıyla açıklamak isteriz.¹⁹

Burada Heidegger’ in söylediği şey şimdilik bir kenarda dursun, ama ufak bir değişiklik yapılımsı şimdi. Alıntının belli bir noktasından itibaren belirtilen, dil ve bilinç arasındaki içkin, özsel bağa, ilişkiye de göndermede bulunacak şekilde, (bu onların kökenlerine ya da ilk oluşumlarının nasıl gerçekleştiğine götüren bir tür yol açma konusunda da umut bağlanan bir şeydi) Heidegger’in “dil” dediği her yerde dil kelimesi yerine “bilinç” kelimesinin koyularak paragrafın tekrar okunması ile, bu çalışmanın bilince yaklaşımının nasıl olduğu az çok açıklık kazanmış olur. *Bilinç*, tıpkı *dil* gibi, düşünsel olarak ona dair bir şey söylendiğinde, yani onun bir kısmını düşünme, elinde tutmaya, eline almaya çalıştığında, hemen kaçan, kendisinin bir elde tutulmasına izin vermeyen bir şeydir. Buradaki “tıpkı” oldukça önemlidir. Bilinç ve dil arasındaki bu yakınlığın sadece karakteristik ya da fenomenolojik bir tarzda olmasa bile en azından *köken-yoksunluğu* açısından *aynı* olduğuna işaret eder bu. Dahası, insanın bile, onu *olduğu şey olarak* deneyimlemeyi, düşünmeyi başaramayacağı birkaç nadir şeyden biri olarak vardır bu iki öge. Böylece en baştan beri işaret

¹⁹ Martin Heidegger, “Die Sprache”, *Unterwegs Zur Sprache*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1989, 9-10.

edilen eşköken şimdi kendi anlamına kavuşur. Bilinç ve dil, aralarındaki tüm özsel ilişki bir yana, kendi kökenlerini düşünmeye *aynı tarzda* kapattıkları, erişilemez kıldıkları için *eşkökenlidir*. Dil ve bilincin bu eşkökeni, düşünme *içindir*. Düşünme; dil ve bilinç eşkökenliymiş gibi (as such / als-Struktur) davranır, bunların kökenlerini düşünmeye çalıştığında. Söz konusu *dil ve bilinç* ve bunların *özü* olduğunda *eşköken* kelimesi her zaman düşünme için *aynı tarzda, aynı şekilde* belirlenemez, kavramsallaştırılamaz, tanımlanamaz ve sınırlandırılmaz olarak kalacaktır. Dil ve bilincin eşkökenli *olmaması*, düşünme açısından *farklı kökenlere* sahip olması, düşünmenin bu ikisi karşısında daha farklı gerçekleşmesi, tepkilerde ve sonuçlarda bulunmasını gerektirirdi, tıpkı öyle olsaydı bu iki öge (dil ve bilinç) arasında özsel bir paralellik ve ilişkinin kurulmasının da imkânsız olacağı gibi. Yine de bu, kesin bilimsel bir yargı değildir. Sadece şu açıktır bir şekilde söylenebilir ki düşünme ile ilişkilerinde kendilerini konumlandırmalarına göre, dil ve bilincin eşkökenli olması, eşkökenli olmamasından daha olasıdır gibi gözüktür. Buradaki *eşköken* (co-originality) ifadesi artık *sadece* evrimsel, antropolojik, biyolojik bir tarihsel eski dönemi de kapsayan tanımsal bir zemin²⁰ üzerine kurmaz kendini. İnsanın *insan olmasının* felsefî anlamı ve soruşturması zemini üzerine kurar asıl olarak. Humboldt'un en başta söylenen o ünlü sözünün işare ettiği gibi.

KAYNAKLAR

- B. Schmidt - H. Hecht - E. Naumann – W. H. R. Miltner; “The Power of Mind: Blocking Visual Perception by Hypnosis”, *Scientific Reports*, Cilt: 7, Sayı: 1 (2017): 4889.
- C. Bartolucci - G. P. Lombardo; “The Pioneering Work of Enrico Morselli (1852-1929) in Light of Modern Scientific Research on Hypnosis and Suggestion”, *International Journal Of Clinical & Experimental Hypnosis*, Cilt: 65, Sayı: 4, (2017): 398-428.
- Consciousness and Subjectivity*, Ed. Sofia Miguens, Gerhard Preyer, Ontos Verlag, Frankfurt am Main, 2012.
- Hypnosis and Meditation: Towards an Integrative Science of Conscious Planes*, Ed. Amir Raz, Michael Lifshitz, Oxford University Press, Oxford, 2016.
- James Bissett Pratt; *The Religious Consciousness*, Cosimo, Inc., New York, 2005.
- Judith Greene; *Thinking and Language*, Routledge, New York, 2017.
- L. S. Vygotsky; *Thought and Language*, Çev. Alex Kozulin, The MIT Press, Massachusetts, 1986.
- Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, Ed. John B. Carroll, The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, New York, 1959.
- Martha Wolfenstein; *Children's Humor: A Psychological Analysis*, Indiana University Press, Indianapolis, 1978.
- Martin Heidegger; “Die Sprache”, *Unterwegs Zur Sprache*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1989.

²⁰ Yine de “dil” ve “bilinç” ögelerinin bu bağlamda kökenine / kökenlerine ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Trần Duc Thao, *Investigations into the Origin of Language and Consciousness*, çev. Daniel J. Herman, Robert L. Armstrong, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1984, 1-48.

- ; *Die Grundbegriffe Der Metaphsik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*, Gesamtausgabe Band 29-30, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1983.
- ; *Discourse on Thinking*, Çev. John M. Anderson, E. Hans Greund, Harper & Row Publishers, New York, 1969.
- ; *Gelassenheit*, Verlag Günther Neske, Pfullingen, 1959.
- ; *Metafizik Nedir?*, Çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2009.
- Melvin A. Gravit; “Etienne Félix d’Hémin de Cuvillers: A Founder of Hypnosis”, *American Journal of Clinical Hypnosis*, Cilt: 36, Sayı: 1 (1993): 7-11.
- Melvin A. Gravit; “The First Use of Self-Hypnosis: Mesmer Mesmerizes Mesmer”, *American Journal of Clinical Hypnosis*, Cilt: 37, Sayı: 1 (1994): 49-52.
- Nick Lund; *Language and Thought*, Routledge, New York, 2003.
- P. Lush – E. A. Caspar – A. Cleeremans – P. A. Magalhães De Saldanha da Gama – Z. Dienes; “The Power of Suggestion: Posthypnotically Induced Changes in the Temporal Binding of Intentional Action Outcomes”, *Psychological Science*, Cilt: 28, Sayı: 5 (2017): 661-669.
- Paul Bloom – Frank C. Keli; “Thinking Through Language”, *Mind & Language*, Cilt: 16, Sayı: 4 (2001): 351-367.
- S. I. Hayakawa – Alan R. Hayakawa; *Language in Thought and Action*, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, New York, 1992.
- T. Hewitt Key; *Language: Its Origin and Development*, George Bell and Sons, Londra, 1874.
- Trân Duc Thao; *Investigations into the Origin of Language and Consciousness*, çev. Daniel J. Herman, Robert L. Armstrong, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1984.
- W. H. J. Bleek; *On the Origin of Language*, Çev. Thomas Davidson, L.W. Schmidt, New York 1869.
- W. Tecumseh Fitch; *The Evolution of Language*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Wilhelm von Humboldt; *Schriften zur Sprachphilosophie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963.